

XIVA – SHARQ DURDONASI VA TARIXIY MEROS SHAHRI

Normetov Bunyod Jasur o'g'li

*Termiz davlat universiteti tarix fakulteti Arxeologiya
yo'nalishi talabasi*

Annotatsiya: *Mazkur maqolada O'zbekistonning qadimiy shaharlaridan biri — Xivaning tarixiy va madaniy ahamiyati yoritilgan. Xivani “Sharq durdonasi” deb atash sabablari, uning me'moriy yodgorliklari, madaniy merosi va xalqaro e'tirofi haqida ma'lumot beradi. Xususan, Ichan-Qal'a, Ko'hna Ark, Juma masjidi kabi tarixiy obidalar tavsiflanadi. Shuningdek, Xivaning UNESCO Butunjahon merosi ro'yxatiga kiritilgani, u yerda yashab ijod qilgan allomalar va shaharning o'ziga xos sharqona muhitiga alohida e'tibor qaratiladi. Maqola Xivaning nafaqat o'zbek xalqining, balki butun insoniyatning bebaho madaniy boyligi ekanini ta'kidlaydi.*

Kalit so'zlar: *Xivaq, Otadarvoza, Polvondarvoza, Bog'chadarvoza, Toshdarvoza, YUNESKO, Pahlavon Maxmud majmuasi, Juma masjid, Ko'hna Ark, Oqshayx bobo ko'shki, Toshhovli, Nurullaboy saroyi, Muhammad Aminxon madrasasi,*

Kirish:

Markaziy Osiyoning qalbida joylashgan Xiva shahri o'zining boy tarixi, betakror me'moriy yodgorliklari va madaniy merosi bilan ajralib turadi. U nafaqat O'zbekiston, balki butun Sharq dunyosining durdonasi hisoblanadi. Xivaning me'moriy yodgorliklari o'zining nafisligi va sharqona uslubi bilan ajralib turadi. Minoralar, madrasalar, hamomlar va saroylar shaharning boy tarixini ko'rsatadi. Masalan, Kalta Minor minorasi o'zining noyob bezaklari va rang-barang ganch bezaklari bilan tanilgan. Juma masjidi o'zining minglab ustunlari bilan mashhur bo'lib, bu Sharq me'moriy makonining o'ziga xos namunasi hisoblanadi. Xiva nafaqat tarixiy yodgorliklari bilan, balki o'zining boy madaniy hayoti bilan ham mashhur. Bu shahar nafaqat qadimiy san'at va hunarmandchilik markazi, balki Sharq musiqasi, adabiyoti va xalq an'alarining saqlovchisi hisoblanadi. Har yili Xivada xalqaro madaniyat festivallari o'tkaziladi, bu esa shahar madaniy hayotining jonli va zamonaviyligini ko'rsatadi. Bugungi kunda Xiva O'zbekistonning eng mashhur sayyohlik markazlaridan biri hisoblanadi. Sayyohlar bu yerga kelib, qadimiy qal'a va me'moriy yodgorliklarni ko'rib, Sharqning tarixiy ruhini his qilishadi.

Asosiy qism:

Xiva – O'zbekistonning qadim shaharlaridan biri. Arxeologik ma'lumotlarga ko'ra, shahar miloddan avval V asrda barpo etilgan. Uning nomi shaharning qadimiy qismida joylashgan Xivaq (Xeyvaq) qudugi bilan bog'liq. Ba'zi tadqiqotchilar shahar nomini xorazmiy tiliga yaqin bo'lgan qadimgi osetin tilidagi „Xiauv“ – qal'a so'zidan, boshqalari bu atamani antik davrdan Xiva hududidan okib o'tgan Xeykaniq (hozirgi Polvonyop) kanalining o'zgartirilgan (Xeykaniq-Xeyvaniq-Xeyvaq-Xeva-Xiva) nomidan kelib chiqqan.

deydilar. Xorazmlik tarixchi solnomachi Xudoyberdi Qo'shmuhammad o'zining 1831-yilda yozgan „Dili G'aroyib“ asarida Xorazmning qadimiy shaharlarini nomma-nom sanar ekan, „Bu mamlakatning yana bir qal'asi – Qal'ai Ramldir. Bu qal'aga Som ibn Nuh asos solgan bo'lib, u hozirgi Xivaq nomi ila mashhurdir“ deydi. Xalq rivoyatlarida ham shaharning bunyod etilishi Nuh zamonlariga borib taqaladi. Bunda Nuhning o'g'li Som bo'lajak shahar yoniga kelib quduq qazdirgan va shu bilan Xivaga asos solgan. Haqiqatan ham Xivaning Ichan qal'asida qadimiy Xeyvaq (Xivak) qudug'i saqlanib qolgan. Xiva haqidagi dastlabki ishonchli ma'lumotlar X asrdan boshlab arab va fors tilidagi tarixiy-geografik manbalarda uchraydi. Istaxriy (930) Xivani o'sha davrdagi eng yirik 30 ta shahar ro'yxatiga kiritgan. U. Xivani Hazoraspdan 8 farsax masofada Jurjoniya (Gurganj) yo'lida joylashganligini qayd qiladi. Muqaddasiyning ma'lumotlariga ko'ra esa Xiva bilan Hazorasp o'rtasidagi masofa 8 dovon (10 farsax)dan iborat bo'lgan. Xiva Yoqut Xamaviy (XIII-asr), Nizomiddin Shomiy (XIV-asr) asarlarida ham karvon yo'lida joylashgan shahar sifatida eslatib o'tiladi.

Xiva o'zining tarixiy o'tmishi, me'moriy tuzilishi, obidalarining yaxlit saqlanganligi jihatidan mazkur qadimiy shaharlar orasida alohida o'rin tutadi. Yer kurrasida mashhur bo'lgan Qohira shahriga tengdosh bo'lgan bu shaharning Ichan qal'a qismi (1990) Jahon merosi ro'yxatiga kiritilgan 100 shahar bo'lib, dunyoga al-Xorazmiy, Najmiddin Kubro, Shihabuddin Xivaqiy, Pahlavon Mahmud, Muhammad Rahimxon (Feruz), Munis va Ogahiy kabi buyuk zotlarni yetkazib bergan azim zamin hisoblanadi. Miloddan avval 5-asr oxirigacha Xiva Xorazm tarkibida Ahamoniylar davlati tasarrufida, so'ngra mustaqil Xorazm davlati tarkibida bo'lgan. Ilk o'rta asrlarda Xiva orqali Sharqni G'arb bilan bog'lovchi Buyuk ipak yo'li o'tgan. 4-asr boshlaridan Xiva – Xorazm bilan birga Sosoniylar davlati tarkibiga kirgan. Bu davrda u qal'a devori bilan o'rab olingan. 712-yil Xivani arablar istilo qilgan. Arab sayyohlari Istaxriy va Muqaddasiy qo'lyozmalarida keltirilishicha, Xiva 10-asrda Xorazm vohasida eng yirik shaharlardan biri bo'lgan. 1221-yildan mo'g'ullar imperiyasi, 1388-yildan temuriylar davlati tarkibida, 16-asr boshlaridan 1920-yil 2-fevralgacha Xiva xonligi poytaxti bo'lgan. Xonlik 1873-yil rus qo'shinlari tomonidan zabt qilinib, Gandimiyon shartnomasiga ko'ra, Rossiya imperiyasi protektoratiga aylantirilgan. 1920-24-yillarda Xiva Xorazm Xalq Sovet Respublikasi poytaxti bo'lib turgan. Xivani arxeologik jihatdan o'rganish qisman S. P. Tolstov, Yahyo G'ulomov, A. I. Terenajkin va boshqa tomonidan 20-asr o'rtalarigacha olib borilgan. 1984-1993-yillarda arxeologik kazishma ishlari rejali ravishda keng miqyosda olib borildi. Qazishmalar O'zbekiston Fanlar Akademiasi Qoraqalpog'iston bo'limi arxeologlari va xorazmlik arxeologlar hamkorligida amalga oshirildi. Shahar hududida 6 ta stratigrafik qazilma va 7 shurf belgilandi. Xivaning qadimiy qismi – Ichan qal'ada 1200 m² bo'lgan maydon qazib o'rganildi. Arxeologik ashyolarning 7 metrgacha chuqurlikdan topilganligi, shaharning paydo bo'lish davri qadimiy ekanligidan dalolat beradi. Shahar tarixiy taraqqiyotining ilk davrida Ichan qal'a o'rnida odamlar yashay boshlagan. Arxeologik materiallarning shahodaticha, bu davr miloddan avval 5-asrga to'g'ri keladi. Kulolchilik charxida tayyorlangan sopol buyumlar majmuasi, shuningdek, paxsa devor qoldiqlari shu davrga

mansub. Miloddan avval 5-asr oxirida Xorazm Eronning siyosiy tazyiqidan xalos bo'lgach, Xivada shahar sistemasining asosiy elementlari shakllana boshladi.

Miloddan avval 4-3-asrlarda qal'a atrofi 2 qavatli qalin devor bilan o'rab olindi. Devor oldin paxsa, uning ustiga xom g'isht terilib, bunyod etilgan. G'ishtlarning aksariyatiga tamga bosilgan. Devor orasida (ichida) eni 2 m li yo'lak bo'lgan. Devor bo'ylab, har 22- 27 m masofada minoralar tiklangan. Devordagi minoralar to'g'ri burchakli bo'lgan. Qal'a devorining butun tizimi asosiy devordan 4,4-8,5 m masofadagi qo'shimcha to'siq – devor bilan o'rab chiqilgan. Devor ichi va yo'laklardan topilgan sopol buyumlar miloddan avval 4-3-asrlarga taalluqli. Bo'yin qismi ingichka, nozik kilib ishlangan xum va xumchalarning sirtiga och pushti rangda gul naqshi solingan. Yana bir nodir topilma – ko'zachaning sher kallasi shaklidagi dastasidir. Qadimiy qal'a devori va yo'laklar Xiva o'sha davrda vohada yirik shaharlardan biri sifatida Xeykaniq (Polvonyop) kanali sohillari hamda sohilga yaqin hududlarni nazorat qilib turganligini tasdiqlovchi dalildir. Xiva dastlab agrar hunarmand shahar sifatida rivojlandi. Miloddan avval 2-asrda Xivaning katta qismi qum ostida qolgach, aholi shaharni tark etdi. Ichan qal'a devorlari vayron bo'ldi. Milod boshlarida shaharda hayot yana tiklana boshladi. Qal'a devorining g'arbiy qismida ark bunyod etildi. 1-3-asrlarda (Kushonlar davri) Xiva Ichan qal'a devorlari tashqarisidan qalin g'ishtin devor bilan mustahkamlandi, natijada shahar devori qalinligi 7,5- 9 m ga yetdi. Arxeologik tadqiqotlarning ko'rsatishicha, milodiy 4-5-asrlarda shaharni yana qum bosgan. 6-8-asrlarda Xiva qayta tiklana boshladi. Xiva xududida zamindorlarning dastlabki ko'shklari paydo bo'la boshladi. Ichan qal'ada shunday ko'shklardan 2 tasi topilgan. Shahar Xorazmshoxdar davri (12-13-asr boshi) ravnaq topib, hududi kengaydi. 1220-21 yillarda Xiva Chingizxon qo'shinlari tomonidan vayron etildi. Keyinroq qayta tiklana boshladi. Hunarmandchilik (kulolchilik, koshinkorlik va boshqalar) rivojlandi. 1511-yilda Xiva arabshohiyar o'zbek sulolasi boshqargan davlat tarkibiga kirdi. 1598-yilda, shahar ilk marta Xiva xonligining poytaxtiga aylanganda, bu kichik mustahkam shahar edi. Abulg'oziyxon (1643-1663) davrida Xivaga poytaxt maqomi berildi. 16-19-asrlarda shahar jadal taraqqiy eta bordi. Quyi Volga, O'rta va Yaqin Sharq shaharlari bilan savdo aloqalari o'rnatildi. 17-asrda yashab o'tgan Mahmud ibn Valiy bu shahar to'g'risida shunday yozadi: „Xiva keng va bahavo shahar. U shayx Najmiddin Kubroning vatanidir“. Abulg'oziy Bahodirxonning „Shajarai turk“ va „Shajarai tarokima“ asarlaridagi Xiva xususidagi fikrlari ham ana shu davrga mansub. Xiva 16-asrning 2-yarmidan Xorazmning poytaxtiga aylangach, har tomonlama rivojlandi. Me'moriy qiyofasi ham o'zgara bordi. Shahardan o'zaro ko'ndalang kesishgan 2 ta katta ko'cha va 4 darvoza (Otadarvoza, Polvondarvoza, Bog'chadarvoza, Toshadarvoza) orqali Dishan qal'a (rabod) ga chiqiladi. Ichan qal'a devorining uzunligi 2200 metr, balandligi 6- 8 metr, tag zaminining qalinligi 5-6 metr. Qal'a to'g'ri to'rtburchak shaklida qurilgan bo'lib, uzunligi 650 metr, eni 400 metr, jami 26 gektar maydonga ega. Xivaning rabod qismi Dishan qal'a 1842-yil Olloqulixon davrida (1825- 42) baland devor bilan o'rab olingan. O'sha davrda Ichan qal'ada 33 mahalla (machitqavm) va Dishan qal'ada 34 mahalla bo'lgan. Mahallalar nomi shu yerda yashayotgan aholining kasbkori (Chitkarlik,

Elakchilik, Kulollar, Misgarlik, G'assollar) yoki shaxs lavozimi (Otamurod qushbegi, Yoqub mehtar, Yusuf yasovulboshi) bilan atalgan. Shaharda 109 kattakichik ko'cha, 79 masjid va 120 qorixona bo'lgan. Xivada 19-asr o'rtalarida 20 ming kishi yashagan. Shahar, asosan, 19-asrning 2-yarmidan kengaya bordi. 1874-yilda shahar ma'muriy jihatdan Qumyosqa, Kaptarxona, O'r, Ko'hnabozor, Kaltaminor, Amin chorsu, Mevaston, Qoraa'lam va Yangi qal'a mavzellariga bo'lingan. Xiva xonning „mulki xolisasi“ hisoblanib shaxsan uning o'zi tomonidan boshqarilgan. 19-asr oxiri – 20-asr boshlarida Xivada 64 Madrasa, 79 masjid bo'lgan. 1924-yil shaharda olingan aholi ro'yxatida 4029 xonadonda 18145 kishi qayd qilingan. Xivaning ilk tarixi 1740-yilda chizilgan. Shahar tarhi uzunasiga 1000 metr, eniga 400 metr bo'lib, 40 gektar maydonni egallagan. Uning butun tevarak atrofi suvli xandaq bilan o'rab olingan. Shaharga sharq tomondan maxsus ko'prik orqali kirish mumkin bo'lgan. Ko'prik kechalari ko'tarib qo'yilgan. Ko'prik yonidagi darvozadan boshlangan katta ko'cha to'ppato'g'ri Ark darvozasiga borib taqalgan. Ark shaharning g'arbiy qismida joylashgan. Shaharning asosiy ko'chasi uni 2 qism (shimol va janub) ga ajratgan. Arkda xon saroyi, haramxona, aslahaxona bo'lib, ular maxsus qal'a devori bilan o'ralgan. Lekin, o'sha davrdagi ba'zi inshootlar chizmaga kirmay qolgan. Shaharning yana bir tarhi Rossiyadan maxfiy topshiriq bilan kelgan topograf G. N. Zelenin tomonidan 1839-yilda chizilgan. Zeleninning ma'lumotlariga ko'ra, shaharda o'sha davrda 17 ta masjid, 22 ta mahalla va 260 savdo rastasi bo'lgan. Shaharning juda aniq va mukammal bo'lgan so'nggi tarhi 1873 yilgi rus istilosidan so'ng rus topograflari tomonidan tuzilgan va o'sha yiliyoq „1873-yilgi Xiva yurishlari“ maqolasiga ilova tarzida bosilgan. Bu davrda ilk o'zbek matbaachisi va noshiri Otajon Abdalov (1856-1939) o'z faoliyatini boshladi. Matbaachilik faoliyatini 1874-yildan Xiva shahrida Xiva xoni Muhammad Rahimxon II saroyida tashkil etilgan toshbosmada ishlashdan boshlagan. Otajon Abdalov 1876-yilda Abdunosir Farohiyning „Nisabussibyon“ asarini toshbosmada bosib xonga taqdim etdi. Bu kitob Xivadagina emas, balki butun O'rta Osiyo miqyosida birinchi bosma kitob hisoblanadi. Asfandiyorxon (1910—18) Rossiyadagi o'zgarishlar sabab Xiva xonligida zulmni kuchaytirgan. Shu bilan birga Rossiya hukumati talabi bilan 1910—13 yillarda vazir Islomxo'ja boshchiligida islohotlar o'tkazishga harakat qilgan. Me'moriy ansamblining yaxlitligi jihatidan shahar O'rta Osiyoda yagona hisoblanadi. 1967-yilda O'rta Osiyoda ilk bor Xivaning Ichan qal'a (shahriston) qismi tarixiyme'moriy yodgorliklar qo'riqxonasi deb e'lon qilindi. Xivaning jahon madaniyati taraqqiyotida tutgan o'rni YUNESKO Bosh konferensiyasining (1995-yil oktabr-noyab.) 28sessiyasida alohida qayd qilindi. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1996-yil 3 yanvardagi qarori bilan Xivaning 2500-yilligi 1997-yilda jahon miqyosida keng nishonlandi. Xiva tarixiy-me'moriy obidalaridan Sayd Aloviddin maqbarasi, Pahlavon Maxmud majmuasi, Juma masjid, Ko'hna Ark, Oqshayx bobo ko'shki, Toshhovli, Nurullaboy saroyi, Muhammad Aminxon madrasasi, Muhammad Rahimxon madrasasi, Islomxo'ja madrasasi va minorasi, Olloqulixon madrasasi, Qutlug'murod inoq madrasasi, Olloqulixon karvonsaroyi va timi,

Anushaxon xammomi, Oq masjid, Polvon darvoza, Ota darvoza, Bog'cha darvoza, Tosh darvoza, Hazorasp darvoza, Kush darvoza va boshqa saqlanib qolgan.

Xiva o'zining boy tarixi va me'moriy obidalari bilan sharq dunyosining durdonasi hisoblanadi.

Xulosa:

Xiva — O'zbekiston tarixidagi bebaho durdonalardan biri bo'lib, u o'zining boy madaniy merosi, noyob me'moriy obidalari va qadimiy shaharsozlik an'analari bilan ajralib turadi. Ichan-Qal'a kabi yodgorliklar Xivaning qadimiyligini, xalqimizning mehnatsevarligi va san'atga bo'lgan muhabbatini yaqqol aks ettiradi. Xivaning UNESCO Butunjahon merosi ro'yxatiga kiritilgani esa uning jahon miqyosida tan olingan tarixiy ahamiyatga ega ekanini tasdiqlaydi. Shubhasiz, Xiva nafaqat o'zbek xalqining faxri, balki butun insoniyatning umumiy madaniy xazinasi sanaladi. Bu kabi tarixiy shaharlarni asrash va targ'ib etish kelajak avlod uchun muhim burchdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. „Arxiv nusxasi“. 2022-yil 25-iyunda asl nusxadan arxivlangan. Qaraldi: 2022-yil 21-may.
2. Abdurasulov, Abdulla; Karimov, Ibrohim. „Xiva“ O'zME. X-harfi Birinchi jild. Toshkent, 2000-yil
3. Xorazm va Xorazmliklar. Umid Bekmuhammad. Buxoro. 2023.
4. Do'simov Z., Egamov X. Joy nomlarining qisqacha izohli lug'ati, –T., 1977.
5. O'zbek tilining toponimlarining o'quv izohli lug'ati. To'ra Nafasov, Vazira Nafasova. Toshkent. 2007.
6. Xorazm va Xorazmliklar. Umid Bekmuhammad. Buxoro.
7. <https://oefen.uz/uz/documents/referatlar/umumiy/xiva-shahrining-tarixiy-yodgorliklari>
8. https://uz.wikipedia.org/wiki/Xiva_xonligi
9. Abulg'oziy, Shajarayi turk, T., 1992;
10. Ogahiy, Asarlar, 56j., T., 1978— 80;
11. Bayoniy, Shajarai Xorazmshohiy, T., 1994;
12. Xiva ming gumbaz shahri, T., 1997.